

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

– жекелеген сөздерді, морфемаларды сурет немесе шартты таңбалар арқылы белгілейді. Онда әр сөздің тұрақты графикалық таңбасы, әр таңбаның меншікті мағынасы болады (мыс., *иероглиф жазу, цифр*). Буын жазуында сөз құрамындағы әрбір буын жеке таңбамен белгіленеді. Бұған финикий, көне семит, тибет, бирма, жапон, үнді жазулары жатады. Буын таңбалары әуелде бір буынды сөздерді белгілеген идеограммалардан жасалған. Дыбыстық жазу (әріп жазуы) – жазудың дамып жетілген түрі, тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын жазу жүйесі. Дыбыстық жазулардың ең көне түрлері – финикий, арамей және грек жазулары. Көне түркі жазуы да дыбыстық жазудың ең ежелгі түріне жатады. Қазақ халқының жазу тарихы көне түркі жазуынан басталған.

Жазудың қызметі – адамдардың ақпарат алмасуының ең кең таралған түрі. Бүгінгі күн тұрғысынан алғанда жазудың мынадай қызметтері бар: аргументтік қызмет (әлеуметтік қызмет), тілжүйелеушілік қызмет, ойды жарыққа шығару қызметі, жады қызметі, тілтанымдық қызмет, тілді нормалаушылық қызмет, кумулятивтік қызмет, мәдениетті сақтайтын, жеткізетін қызмет, коммуникативтік қызмет.

Жазумен сөйлесу – жазу арқылы қарым-қатынас жасау. Ғалым сөйлесу әрекетін ауызбен сөйлесу және жазумен сөйлесу деп екіге жіктейді. Дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен жазумен сөйлесетінін ескертіп, сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керектігін айтады.

Жазылым – дыбыстардың, сөздің жазудағы әріптік таңбасы немесе жазылу (газетке) ұғымдарын емес, дыбыстық (сөйлеу) тілдің қосымша құралы тұрғысында айтылған ойды, пікірді қағаз т.б. бетінде түсінікті, жүйелі түрде жеткізетін тілдік қатынастың бір түрі. Ж. графикалық таңбалар жүйесі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын қамтамасыз етеді.

Жай дыбыс – тілдің таңдайға, тіске жақындап қозғалғанынан, еріннің қозғалғанынан шығатын дыбыстар. ХХ ғасырдың басында қазақ тіліндегі дыбыстар жай дыбыс пен дауыстың мөлшеріне қарай жіктелген.

Жалғамалы тіл – сөз соңына қосымша (жұрнақ, жалғау) жалғану арқылы өзгертін тіл (түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі жалғамалы тілдерге жатады).

«Жаңа арна» – М.Жолдыбайұлы мен Т.Шонанұлы құрастырған алғашқы жылдық оқу құралы. Білім кеңесі тарапынан І басқыш мектеп үшін мақұлданған еңбек 1927 жылы араб графикасымен, 1929 жылы латын графикасымен жарық көрген. Екі кітап та Қазақ мемлекет баспасының тапсырысымен Мәскеу, Ленинградтағы КСРО халықтары Орталық баспасында дайындалған. 1927 жылғы басылымының таралымы – 50 000 (елу мың), 1929 жылғы басылымының таралымы – 25 000. 1927 жылы шыққан кітаптың алғы сөзінде құрастырушылар оқу құралының жазылу әдісі бұрынғы еңбектерден басқаша екенін ескерте келіп, кітапты Білім ордасы 1927 жылдан бастап мектепте ұсталғалы отырған пырағырамына үйлестіргендерін айтады. Құрастырушылар оқу құралында

зерттеу әдістеріне ерекше көңіл бөліп, мақаладан кейін арнайы тапсырмалар, сұраулар берген. Кітапта есеп, емле, жазу, диаграмдардың мөлшері көрсетіліп отырған. Баланың тілін дамыту, тіл ұстарту үшін ырғақты әңгімені көбірек оқу қажеттігін ескерте келіп, балаларға ауыз әдебиетін көбірек оқыту керектігін айтады. Кітапта Қазақстанды зерттейтін қоғамның альбомынан алынған 40 сурет берілген. Құрастырушылар ол суреттермен қалай жұмыс істеу керектігін де көрсетіп отырады. Ал 1929 жылы латын жазуымен жарық көрген кітапта бұрынғы «Жаңа арнаға» қарағанда толықтырылған.

«Жаңа әліпби: емле, әдістеме және халықаралық тәжірибе» – ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Жинақ 2019 жылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігі Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша «Қазақстан Республикасы тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылған. Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы дайындаған. Бұл жинаққа конференцияға қатысушы ғалымдар мен сала мамандарының баяндамалары мақала түрінде ұсынылған. Латын әліпбиіне көшуге байланысты туындап отырған өзекті мәселелер, әліпбиді, емлені, әдістемені жетілдіруге байланысты ұсыныстар мен пікірлер, ономастикалық атауларды латын графикасымен таңбалау мәселелері және латын графикасына көшкен түркі халықтарының жазу тәжірибелері мақалаларда қарастырылған.

«Жаңа күш: сауатсыздықты жоюға арналған әліппе» – әліппе-оқулық. 1931 жылы Ғ.Мүсіреповтің авторлығымен жазылды. Латын графикасына негізделген әліпби бойынша жазылған Ж.к.э. 800 000 дана таралыммен жарыққа шыққан. 55 беттен тұратын әліппеде 33 әріп таныстырылады. Ж.к.э. қазақ елінің күнделікті өмірінен, қарапайым халық тұрмысынан алынған, сол кезеңдегі қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістерден, жаңалықтардан хабардар ететін, тәрбиеге, білімге бағытталған мәтіндер білім алушының ойына, дүниетанымына сәйкестендіріп берілген. Әліппеге С.Сейфуллиннің, І.Жансүгіровтің, А.Тоқмағамбетовтың, С.Мұқановтың шығармалары енгізілген. Ж.к.э. дидактикалық талаптарға сәйкес жазылып, тапсырмалар сұрақ-жауап, оқылған мәтін бойынша жұмыс түрінде, жеңілден ауырға қарай берілген. Халықтың, дәуірдің тыныс-тіршілігін, көңіл-күйін, рухын бейнелейтін оқу материалдары Ж.к.э. авторының ағартушылық-педагогтық ұстанымын, әдіскерлік шеберлігін көрсетеді.

«Жаңа мектеп» – білім саласында шыққан алғашқы журналдардың бірі. Журналдың алғашқы саны Қызылорда қаласында 1925 жылы тамыз айында жарыққа шықты. Журналдың іргетасының қалануына өз заманының біртуар тұлғалары А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, М.Әуезов т.б. атсалысты. Сол кездің талабы мен сұранысына қарай журнал түрлі атаулармен жарық көрді. Атап айтар болсақ, 1933-1934 ж. «Политехникалық мектеп», 1934-1939 ж. «Ауыл мұғалімі», 1939-1960 ж. «Халық мұғалімі», ал 1961 жылдан бүгінгі күнге дейін «Қазақстан мектебі» атауымен шығып келеді. Журналда Байтұрсынұлының «Баулу мектебі» (№1, 1925), «Түрікшелер